

Paper

Monitor Brede Welvaart & Sustainable Development Goals 2020

Een toelichting

Mei 2020

CBS Den Haag
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag
Postbus 24500
2490 HA Den Haag
+31 70 337 38 00
www.cbs.nl

projectnummer

Mei 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Het CES-meetsysteem	6
2.1 Definities	6
2.2 Thema's en indicatoren	6
2.3 Afbakening	6
3. Thema's	7
4. Indicatoren	10
4.1 Indicatoren voor hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends)	10
4.2 Indicatoren voor hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart)	11
4.3 Indicatoren voor hoofdstuk 4 (De SDG's in de Nederlandse context)	11
5. Statistiek	16
5.1 Trends	16
5.2 Posities	17
5.3 Meest recente jaarlijkse mutaties	18
5.4 Verdeling over bevolkingsgroepen	19
5.5 Cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten	20
5.6 <i>Nowcasting</i> en versnelling van cijfers	22
5.7 Een conceptuele indicatorenset en geen samengestelde index	23
6. Interpretatie van de indicatoren	24
6.1 Interpretatie richt zich op eerste-orde-effecten	24
6.2 Korte, middellange en lange termijn	24
6.3 Kleuren	24
7. Observaties	26
7.1 Beslisregels voor hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends)	26
7.2 Beslisregels voor hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart)	26
7.3 Beslisregels voor hoofdstuk 4 (De SDG's in de Nederlandse context)	27
8. Sluitingsdatum	28
Referenties	29
Afkortingen	30

1. Inleiding

Brede welvaart betreft de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze ten koste gaat van die van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld. Vanuit deze definitie maakt de Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals een onderscheid tussen brede welvaart 'hier en nu', 'later' en 'elders'.

In de Monitor wordt een grote en zeer diverse verzameling indicatoren gebruikt om de brede welvaart te beschrijven vanuit twee perspectieven. In de eerste hoofdstukken wordt de brede welvaart 'hier en nu', 'later' en 'elders' statistisch in kaart gebracht en wordt de verdeling van de brede welvaart 'hier en nu' over bevolkingsgroepen getoond. In hoofdstuk 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context) worden de 17 duurzame ontwikkelingsdoelen statistisch beschreven aan de hand van een groot aantal indicatoren. Hierbij zijn de in VN-verband vastgestelde, en door 193 landen (waaronder Nederland) ondertekende, doelen leidend gemaakt.

Het doel van deze toelichting is om zo transparant mogelijk te beschrijven hoe de Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2020 is gemaakt. Het CBS heeft geprobeerd om de resultaten zoveel mogelijk afhankelijk te maken van een strikte systematiek gebaseerd op beslisregels en statistische methoden. De ruimte voor de persoonlijke voorkeuren en intuïties van de betrokken onderzoekers is zo klein mogelijk gemaakt. In principe moet het mogelijk zijn om de resultaten van de monitor te repliceren op basis van de brondata en deze toelichting.

In deze toelichting wordt uitgelegd hoe het CBS is gekomen tot de resultaten in de Monitor. Er wordt beschreven wat een indicator is, hoe thema's en indicatoren zijn geselecteerd, welke statistische methoden zijn gebruikt, hoe kleurcodes zijn bepaald en wat kleuren betekenen, en waarom sommige resultaten in de hoofdtekst zijn besproken en andere resultaten niet.

2. Het CES-meetsysteem

De Monitor is opgesteld conform de *CES Recommendations for Measuring Sustainable Development* (CES, 2014) die in een samenwerking van de Verenigde Naties, de OESO en Eurostat tot stand zijn gekomen. Het CES-meetsysteem is een internationale richtlijn voor het meten van brede welvaart en duurzaamheid. Met dit meetsysteem hebben statistische bureaus een wetenschappelijk onderbouwde ‘gemeenschappelijke taal’ ontwikkeld om brede welvaart in kaart te brengen.

2.1 Definities

Het CES-meetsysteem onderscheidt drie dimensies: kwaliteit van leven (‘hier en nu’), kapitaal (‘later’) en grensoverschrijdende impacts (‘elders’).

- Brede welvaart ‘hier en nu’ betreft de persoonlijke kenmerken van mensen, de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven en meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn.
- Brede welvaart ‘later’ betreft de hulpbronnen die volgende generaties nodig hebben om een zelfde niveau van welvaart te kunnen bereiken als de huidige generatie.
- Brede welvaart ‘elders’ betreft de effecten van Nederlandse keuzes op banen, inkomens, (niet-hernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in andere landen.

2.2 Thema’s en indicatoren

Voor iedere dimensie – ‘hier en nu’, ‘later’ en ‘elders’ – zijn thema’s en kernindicatoren beschreven die relevant zijn voor de brede welvaart. Het meetsysteem maakt bovendien een onderscheid tussen een vaste set indicatoren die op conceptuele gronden wordt gekozen en een thematische set met beleidsrelevante thema’s en indicatoren die kan worden aangepast aan het heersende beleid.

In hoofdstuk 3 van deze toelichting wordt een overzicht gegeven van de thema’s in de Monitor. In paragraaf 1 van hoofdstuk 4 wordt uitgelegd hoe de indicatoren in de vaste set zijn geselecteerd. En in paragraaf 3 van hoofdstuk 4 wordt uitgelegd hoe de indicatoren voor de SDG’s zijn geselecteerd.

2.3 Afbakening

De Monitor beschrijft de staat van de brede welvaart ‘hier en nu’, ‘later’ en ‘elders’ puur vanuit het perspectief van de mens. Dat zijn in de praktijk individuen, huishoudens, kostwinners, werknemers, scholieren, enzovoorts, afhankelijk van de statistische informatie over een thema. Het gaat in de Monitor om alles wat ons als mens een kwaliteit van leven geeft. Het gaat nadrukkelijk niet om bedrijven, overheden of instituties en evenmin om de intrinsieke waarde van de natuur of de groei van de economie.

De Monitor heeft betrekking op alle mensen die in Nederland woonachtig zijn. Dit is geen harde richtlijn, omdat de indicatoren in de Monitor zijn gemaakt aan de hand van verschillende standaarden die ieder een eigen afbakening hanteren. Er zijn dan ook verschillen in de populatie die ten grondslag ligt aan de indicatoren in de Monitor, al zijn deze verschillen doorgaans gering.

3. Thema's

De eerste drie hoofdstukken van de Monitor beschrijven de brede welvaart vanuit de thema's in het CES-meetsysteem. Deze thema's spelen een rol in de vorming van de brede welvaart. Tabel 3.1 geeft een overzicht van de thema's die samen in hoofdstuk 2 een beeld geven van de staat van de brede welvaart.

Tabel 3.1. De conceptuele thema's van het CES-meetsysteem

Dimensie	Subdimensie	CES-code	Variabele
Kwaliteit van leven ('hier en nu')		HWB1	subjectief welzijn
		HWB2	consumptie en inkomen
		HWB3	voeding
		HWB4	gezondheid
		HWB5	arbeid
		HWB6	onderwijs
		HWB7	wonen
		HWB8	vrije tijd
		HWB9	fysieke veiligheid
		HWB10	land en ecosystemen
		HWB11	water
		HWB12	luchtkwaliteit
		HWB13	vertrouwen
		HWB14	institutes
		HWB15 ^{a)}	mobiliteit
Kapitaal ('later')	Economisch kapitaal	EC1	fysiek kapitaal
		EC2	kenniskapitaal
		EC3	financieel kapitaal
		EC-M	gemonetariseerd economisch kapitaal
	Natuurlijk kapitaal	NC1	energievoorraden
		NC2	minerale voorraden (exclusief kolen en turf)
		NC3	land en ecosystemen
		NC4	water
		NC5	luchtkwaliteit
		NC6	klimaat
		NC-M	gemonetariseerd natuurlijk kapitaal
	Menselijk kapitaal	HC1	arbeid
		HC2	onderwijs
		HC3	gezondheid
		HC-M	gemonetariseerd menselijk kapitaal
	Sociaal kapitaal	SC1	vertrouwen
		SC2	institutes
		SC-M	gemonetariseerd sociaal kapitaal
	Grensoverschrijdende impacts ('elders')	Consumptie en inkomen	TI1
Economisch kapitaal		TI2	fysiek kapitaal
		TI3	kenniskapitaal
		TI4	financieel kapitaal
		TI5	energievoorraden
Natuurlijk kapitaal		TI6	minerale voorraden (exclusief kolen en turf)
		TI7	land en ecosystemen
		TI8	water
		TI9	klimaat
		TI10	arbeid
Sociaal kapitaal		TI11	institutes

Bron: CES (2014). Toelichting: ^{a)} Het thema 'mobiliteit' ontbreekt in het CES-meetsysteem.

Het thema 'mobiliteit' ontbreekt in het CES-meetsysteem. Mobiliteit is echter een thema met groot maatschappelijke belang. Onderwerpen als files, parkeren, de prijs van benzine en storingen in het openbaar vervoer halen bijna dagelijks het nieuws. Daarom is besloten dit thema toe te voegen.

Tabel 3.2 laat zien hoe de CES-thema's in iedere dimensie in de publicatie zijn samengevoegd in grote, herkenbare thema's. Deze grote thema's worden gebruikt om de resultaten van de Monitor begrijpelijk samen te vatten, zowel in de samenvatting als in hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends) van de Monitor.

Tabel 3.2. Thema's in de Monitor en thema's in het CES-meetsysteem

Dimensie	Thema in de monitor	CES-thema's	
Brede welvaart 'hier en nu'	Welzijn	subjectief welzijn (HWB1)	
	Materiële welvaart	consumptie en inkomen (HWB2)	
	Gezondheid	voeding (HWB3)	
		gezondheid (HWB4)	
	Arbeid en vrije tijd	arbeid (HWB5)	
		onderwijs (HWB6)	
		vrije tijd (HWB8)	
		mobiliteit (HWB15) ^{a)}	
	Wonen	wonen (HWB7)	
	Samenleving	vertrouwen (HWB13)	
		institutes (HWB14)	
	Veiligheid	fysieke veiligheid (HWB9)	
	Milieu	land en ecosystemen (HWB10)	
water (HWB11)			
luchtkwaliteit (HWB12)			
Brede welvaart 'later'	Economisch kapitaal	fysiek kapitaal (EC1)	
		kenniskapitaal (EC2)	
		financieel kapitaal (EC3)	
	Natuurlijk kapitaal	energievoorraden (NC1)	
		minerale voorraden (exclusief kolen en turf) (NC2)	
		land en ecosystemen (NC3)	
		water (NC4)	
		luchtkwaliteit (NC5)	
		klimaat (NC6)	
	Menselijk kapitaal	arbeid (HC1)	
		onderwijs (HC2)	
		gezondheid (HC3)	
	Sociaal kapitaal	vertrouwen (SC1)	
		institutes (SC2)	
	Brede welvaart 'elders' ^{b)}	Handel en hulp	consumptie en inkomen (TI1)
		Milieu en grondstoffen	energievoorraden (TI5)
minerale voorraden (exclusief kolen en turf) (TI6)			
klimaat (TI9)			

Toelichting: ^{a)} Het thema 'mobiliteit' ontbreekt in het CES-meetsysteem. ^{b)} Voor de thema's fysiek kapitaal (TI2), kenniskapitaal (TI3), financieel kapitaal (TI4), land en ecosystemen (TI7), water (TI8), arbeid (TI10) en institutes (TI11) in de dimensie 'elders' zijn nog geen indicatoren ontwikkeld. Gemonetariseerde cijfers voor economisch, menselijk, natuurlijk en sociaal kapitaal zijn nog niet beschikbaar maar worden ontwikkeld.

In hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart) wordt gepresenteerd hoe de brede welvaart 'hier en nu' is verdeeld over verschillende bevolkingsgroepen in de Nederlandse samenleving. Daarbij komen alle bovenstaande thema's uit het 'hier en nu'-dashboard aan de orde.

Naast een vaste set indicatoren die op conceptuele gronden wordt gekozen, biedt het CES-meetsysteem ook een thematische set met beleidsrelevante thema's en indicatoren die kan worden aangepast aan het heersende beleid. In de Monitor is nadrukkelijk aansluiting gezocht bij de SDG's. Hoofdstuk 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context) van de Monitor beschrijft 23 beleidsthema's in 17 SDG's (zie Tabel 3.3). Bij de uitwerking van de thema's is er zoveel mogelijk voor gezorgd dat internationaal vastgestelde SDG-indicatoren opgenomen worden. Deze zijn aangevuld met de voor het thema relevante indicatoren uit het CES-raamwerk (de SDG^{plus}-dataset). Tabel 3.3 laat ook zien hoe de SDG's en subthema's aansluiten bij de thematische indeling van de *CES Recommendations*.

Tabel 3.3. Beleidsthema's in hoofdstuk 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context)

Sustainable Development Goal (SDG)		CES-thema's (TH) ^{a)}
1. Geen armoede		TH2 Consumptie en inkomen
2. Geen honger		TH3 Voedsel en voeding; TH4 Gezondheid; TH10 Land en ecosystemen
3. Goede gezondheid en welzijn		TH4 Gezondheid
4. Kwaliteitsonderwijs		TH6 Onderwijs
5. Gendergelijkheid		
6. Schoon water en sanitair		TH11 Water en sanitatie
7. Betaalbare en duurzame energie		TH14 Energiebronnen
8. Waardig werk en economische groei	economie en productiefactoren	TH2 Consumptie en inkomen;
	arbeid en vrije tijd	TH2 Consumptie en inkomen; TH5 Arbeid, TH8 Vrije tijd
9. Industrie, innovatie en infrastructuur	infrastructuur en mobiliteit	TH10 Land en ecosystemen, TH18 Fysiek kapitaal
	duurzame bedrijvigheid	TH15 Grondstoffen; TH10 Land en ecosystemen, TH18 Fysiek kapitaal
	kennis en innovatie	TH19 Kenniskapitaal, TH18 Fysiek kapitaal
10. Ongelijkheid verminderen	sociale samenhang en ongelijkheid	TH16 Vertrouwen
	financiële houdbaarheid	TH20 Financieel kapitaal
11. Duurzame steden en gemeenschappen	wonen	TH7 Wonen
	leefomgeving	TH15 Grondstoffen; TH10 Land en ecosystemen; TH12 Luchtkwaliteit
12. Verantwoorde consumptie en productie		TH15 Grondstoffen; TH3 Voedsel en voeding; TH10 Land en ecosystemen
13. Klimaatactie		TH13 Klimaat, TH14 Energiebronnen
14. Leven in het water		TH10 Land en ecosystemen
15. Leven op het land		TH10 Land en ecosystemen
16. Vrede, justitie en sterke publieke diensten	veiligheid en vrede	TH9 Veiligheid
	instituten	TH17 Instituten
17. Partnerschap om doelstellingen te bereiken		

Toelichting: ^{a)} Thema TH1 (subjectief welzijn) is niet als zodanig opgenomen in hoofdstuk 4 van de Monitor. Wel is een aantal subjectieve indicatoren meegenomen in de verschillende beleidsthema's (zie verder paragraaf 4.3).

4. Indicatoren

Indicatoren staan centraal in de Monitor. In deze paragraaf wordt uitgelegd wat een indicator is en hoe de indicatoren zijn geselecteerd.

De Monitor beschrijft het *fenomeen* brede welvaart. Het fenomeen is datgene waarover we iets willen weten. We willen weten hoe het gaat met brede welvaart in Nederland. De thema's in het CES-meetsysteem gaan over de aspecten die een rol spelen in de vorming van de brede welvaart. Dit zijn als het ware de 'onderdelen' van brede welvaart. Om te meten hoe het met deze onderdelen gaat, gebruiken we *indicatoren*. Indicatoren zijn de instrumenten waarmee het fenomeen per thema in beeld wordt gebracht. Dit is wat we kunnen meten.

Een indicator is een statistisch gegeven waarvan wordt verondersteld dat het representatief is voor een fenomeen dat ermee wordt gemeten.

Een representatieve indicator is een valide maatstaf voor een fenomeen. Zo wordt het bruto binnenlands product (bbp) algemeen gezien als een valide maatstaf voor de omvang van een economie en worden veranderingen in het volume van het bbp gezien als een valide maatstaf voor de mate van economische groei.

Een complex fenomeen, zoals de brede welvaart, vereist een zorgvuldig samengestelde, gebalanceerde set indicatoren die alle relevante aspecten adequaat beschrijft en die zo neutraal mogelijk is ten opzichte van politieke en persoonlijke voorkeuren. Het is niet uit te sluiten dat culturele verschillen – die tijd- en plaatsgebonden zijn – invloed hebben op de selectie en duiding van indicatoren.

4.1 Indicatoren voor hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends)

De indicatoren in hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends) zijn geselecteerd aan de hand van het conceptuele raamwerk van het CES-meetsysteem. Iedere indicator in de Monitor meet een (onderdeel van een) thema in het raamwerk. Een thema kan worden gemeten met een of meerdere indicatoren. Iedere indicator moet valide zijn maar kan een ander aspect van het fenomeen meten. Daarom is ieder thema met meerdere indicatoren beschreven. Gezamenlijk geven de indicatoren in hoofdstuk 2 een beeld van de trends in de brede welvaart 'hier en nu', 'later' en 'elders'.

De indicatoren in hoofdstuk 2 blijven zoveel mogelijk dezelfde. Het CBS zorgt dat de indicatorenset beperkt van omvang en in balans blijft. Vergelijkbaarheid door de tijd moet geborgd zijn. De huidige stand van de databeschikbaarheid is voor het CBS echter geen eindpunt. Het CBS streeft voortdurend naar het verbeteren van bestaande indicatoren, het ontsluiten van nieuwe databronnen en het ontwikkelen van nieuwe indicatoren om gaten in de data te dichten en de Monitor te voorzien van additionele waardevolle informatie.

De keuze voor indicatoren in hoofdstuk 2 is primair gebaseerd op datakwaliteit. Datakwaliteit betreft:

- de validiteit ten aanzien van het thema;
- de betrouwbaarheid van de beschikbare bronnen;
- tijdigheid;
- volledigheid;

- de internationale vergelijkbaarheid van gegevens; en
- de interne consistentie door de tijd.

4.2 Indicatoren voor hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart)

De keuze van indicatoren in hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart) is zoveel mogelijk gebaseerd op de selectie van indicatoren voor het dashboard van de brede welvaart 'hier en nu' in hoofdstuk 2 van de Monitor.

Op een paar punten is afgeweken van de indicatoren in het dashboard van de brede welvaart 'hier en nu':

- *Gezonde levensverwachting* kan niet jaarlijks voor de onderscheiden bevolkingsgroepen worden berekend. Daarom is in hoofdstuk 3 gekozen om gebruik te maken van de *ervaren gezondheid*, die ook ten grondslag ligt aan de gezonde levensverwachting.
- De indicator *tijdverlies files en vertragingen* is niet beschikbaar op het niveau van bevolkingsgroepen. Daarom is ervoor gekozen om gebruik te maken van de *tevredenheid met woon-werkreistijd*. Deze keuze is voor een deel pragmatisch, omdat er (nog) geen geschikte indicator beschikbaar is die een breder beeld geeft van de mobiliteit van bevolkingsgroepen in Nederland.

Het kan voorkomen dat een indicator in hoofdstuk 3 anders is gedefinieerd dan in hoofdstuk 2. Voor een aantal indicatoren is bijvoorbeeld een andere leeftijdsafbakening gehanteerd. Dat geldt voor het *onderwijsniveau* en *overgewicht*. Het *onderwijsniveau* wordt in hoofdstuk 3 gebaseerd op de bevolking van 15 tot 75 jaar, terwijl dit in hoofdstuk 2 omwille van de Europese vergelijking 15 tot 65 jaar is, en voor de hoogopgeleide bevolking 25 tot 65 jaar. *Inkomen* wordt in hoofdstuk 2 uitgedrukt in constante prijzen van 2015 en in hoofdstuk 3 in de prijzen van het verslagjaar. *Overgewicht* wordt in hoofdstuk 3 voor de bevolking van 4 jaar en ouder gegeven, terwijl dat in hoofdstuk 2 voor de bevolking van 20 jaar en ouder is. Tabel 4.1 laat zien welke indicatoren voor ieder thema van de brede welvaart 'hier en nu' zijn onderzocht en bij welk thema uit de *CES Recommendations* deze indicator hoort.

Van een aantal indicatoren kan geen verdeling getoond worden, omdat gegevens niet beschikbaar zijn op het niveau van bevolkingsgroepen en tevens geen alternatieve indicatoren beschikbaar zijn. Dat is het geval bij de volgende indicatoren: *ervaren regie over het eigen leven*, *individuele consumptie*, *inspraak en verantwoordingsplicht*, *ontwikkeling normen en waarden*, *beheerde natuur in Natuur Netwerk Nederland*, *fauna van zoet water*, *fauna van het land* en *stedelijke blootstelling aan fijnstof (PM_{2,5})*.

4.3 Indicatoren voor hoofdstuk 4 (De SDG's in de Nederlandse context)

De indicatoren in hoofdstuk 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context) zijn bedoeld om politiek en beleid te voorzien van informatie over relevante thema's binnen de brede welvaart, zoals onderwijs, veiligheid, klimaat en armoede.

Voor ieder SDG-thema is een beperkte verzameling indicatoren samengesteld volgens de volgende drie basisprincipes:

- De indicatoren sluiten aan bij de SDG's.
- De indicatoren zijn relevant voor het beleidsthema.
- De verzameling indicatoren biedt handelingsperspectief. Dit betekent dat de indicatoren politici, beleidsmakers en andere gebruikers van de Monitor informatie geven die in

politieke en maatschappelijke debatten en in beleidsontwikkeling en besluitvorming kan worden gebruikt.

Tabel 4.1. Indicatoren voor hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart)

Thema	Indicator voor verdeling	CES-thema
Welzijn	Tevredenheid met het leven	subjectief welzijn (HWB1)
	Persoonlijk welzijn	subjectief welzijn (HWB1)
Materiële welvaart	Gestandaardiseerd besteedbaar inkomen	consumptie en inkomen (HWB2)
Gezondheid	Ervaren gezondheid	gezondheid (HWB4)
	Overgewicht	voeding (HWB3)
Arbeid en vrije tijd	Hoogst behaald onderwijsniveau	onderwijs (HWB6)
	Nettoarbeidsparticipatie	arbeid (HWB5)
	Langdurige werkloosheid	arbeid (HWB5)
	Tevredenheid met werk	arbeid (HWB5)
	Tevredenheid met de reistijd woon-werk	mobiliteit (HWB15)
	Tevredenheid met vrije tijd	vrije tijd (HWB8)
Wonen	Kwaliteit van de woning	wonen (HWB7)
	Tevredenheid met de woning	wonen (HWB7)
Samenleving	Contacten met familie, vrienden en buren	vertrouwen (HWB13)
	Vrijwilligerswerk	vertrouwen (HWB13)
	Vertrouwen in mensen	vertrouwen (HWB13)
	Vertrouwen in instituties	instituties (HWB14)
Veiligheid	Slachtofferschap van criminaliteit	fysieke veiligheid (HWB9)
	Onveiligheidsgevoelens in de buurt	fysieke veiligheid (HWB9)
Milieu	Last van milieuproblemen in woonomgeving	land en ecosystemen (HWB10), water (HWB11), luchtkwaliteit (HWB12)

Ieder dashboard in hoofdstuk 4 bevat vier soorten indicatoren:

1. *middelen* die worden ingezet en de *mogelijkheden* die beschikbaar zijn;
2. *gebruik* van bestaande mogelijkheden;
3. *uitkomsten* direct gerelateerd aan het gebruik van bestaande mogelijkheden; en
4. subjectieve *beleving*.

Deze indeling komt voort uit de combinatie van concepten uit beleidsontwikkeling en beleidsevaluatie met concepten uit de theoretische pijlers onder het CES-meetsysteem. De informatie in een dashboard sluit zodoende aan bij de praktijk van beleidsmakers en politici en bij het dagelijkse leven van gewone burgers.

Concepten uit de beleidsontwikkeling en beleidsevaluatie zijn gebruikt om het handelingsperspectief van politici en beleidsmakers te benaderen. De drie concepten die worden gebruikt zijn *inputs*, *outputs* en *outcomes*.

- *Inputs* zijn de middelen die zijn geïnvesteerd in de implementatie van een maatregel, in de capaciteit van een systeem, in de kapitaalgoederenvoorraad, enzovoorts.
- *Outputs* zijn de goederen en diensten die direct zijn geproduceerd als gevolg van een investering, een maatregel, of de inzet van hulpbronnen.
- *Outcomes* zijn de effecten van een investering, een maatregel, de inzet van hulpbronnen, of het gebruik van capaciteit op actoren die direct zijn betrokken. Het gaat hier nadrukkelijk alleen om eerste-orde-effecten. Bijvoorbeeld, een stijging van de individuele consumptie is in de eerste orde goed voor de consument. In de tweede orde kan hogere consumptie gepaard gaan met milieuvervuiling, obesitas, waterverbruik en CO₂-uitstoot in andere landen, enzovoorts.

Het algemene model van de manier waarop uitkomsten per thema worden gegenereerd is gebaseerd op de *capabilities approach* van Amartya Sen, een van de theoretische pijlers onder het CES-meetsysteem en de Monitor (Sen, 1999; Stiglitz e.a., 2009). Deze benadering gebruikt drie concepten, namelijk *capabilities*, *functionings* en *waardering*:

- *Capabilities* zijn de vrijheden of mogelijkheden die individuen hebben. Vrijheid is een middel maar draagt ook zelf bij aan de brede welvaart van een individu.
- *Functionings* zijn de toestanden waarin individuen verkeren (*'beings'*) en de activiteiten die ze ondernemen (*'doings'*).
- *Waardering* verwijst naar het hogere doel van ontwikkeling volgens Sen: *'freedoms of people to lead the lives they have reason to value'* (Sen, Development as freedom, p. 10). Waardering betreft hier een subjectieve waardering, meestal van burgers, van de uitkomsten in een beleidsdomein.

Tabel 4.2. Matrix voor de selectie van indicatoren bij de beleidsthema's in hoofdstuk 4

Theorie Beleid	Capabilities	Functionings	Waardering
Input	Middelen en mogelijkheden <i>Middelen:</i> investeringen in capaciteit (zoals nieuwe fysieke infrastructuur; nieuwe scholen), lopende uitgaven aan systemen en infrastructuur (zoals kosten van veiligheidszorg, onderwijs, gezondheidszorg), kosten van systeembewaking (zoals totale kosten van marktregulering; kosten van de rechtspraak), e.d. <i>Mogelijkheden:</i> bestaande rechten en vrijheden, fysieke capaciteit (zoals omvang infrastructuur; aantal ziekenhuisbedden), natuurlijke capaciteit (zoals visstand, drinkwatervoorraad), financiële capaciteit (zoals betaalbaarheid) e.d.	Gebruik van bestaande mogelijkheden evenals rechten, vrijheden, capaciteit, totaal en in relatie tot bestaande capaciteit (zoals onderwijsdeelname, gemaakte reizigers- en goederen-kilometers, gebruik van voedselbanken, opnames in ziekenhuizen, enz.).	
Output			
Outcome	Uitkomsten direct gerelateerd aan het gebruik van bestaande mogelijkheden Positieve en negatieve eerste-orde-effecten (zoals tijdverlies door files, uitstoot van broeikasgassen, gezonde levensverwachting, vaardigheden).		
Waardering			Subjectieve beleving (zoals tevredenheid, zelfgerapporteerde gezondheid).

De combinatie van concepten uit beleidsontwikkeling en beleidsevaluatie met concepten uit de theoretische pijlers onder het CES-meetsysteem resulteert in de matrix in Tabel 4.2.

De algemene interpretatie van middelen en mogelijkheden, gebruik, uitkomsten en beleving is als volgt:

- *Middelen en mogelijkheden* betreffen de hulpbronnen en andere middelen die op een thema worden ingezet en de rechten, vrijheden en andere mogelijkheden die mensen hebben om hun brede welvaart op dit thema vorm te geven. Het gaat om de capaciteit van bestaande infrastructuur en systemen. Het gaat om de toegang tot en betaalbaarheid van diensten. En het gaat om lopende uitgaven en nieuwe investeringen.
- *Gebruik* betreft het aantal mensen, huishoudens, bedrijven en anderen dat gebruik maakt van de middelen en mogelijkheden. Hierbij horen ook aspecten van gedrag zoals sporten, roken, teveel eten of geld lenen.
- *Uitkomsten* zijn de positieve en negatieve effecten van het gebruik van bestaande middelen en mogelijkheden. Het gaat nadrukkelijk niet om bewezen causale relaties tussen gebruik en effecten. Het gaat om de effecten die volgens experts en beleidsmakers het meest relevant zijn.
- *Beleving* toont het subjectieve oordeel van mensen over de uitkomsten op een thema. Het kan gaan om de waardering die ze geven aan een aspect van hun leven of om hun zorgen over een bepaald probleem. Het kan ook gaan om hun verwachtingen voor de toekomst.

Voor ieder dashboard worden middelen en mogelijkheden, gebruik, uitkomsten en beleving gedefinieerd op een manier die specifiek is voor het thema. Bijvoorbeeld, in het dashboard van SDG 4 (Kwaliteitsonderwijs) zijn ze als volgt gedefinieerd:

- *Middelen en mogelijkheden* betreffen de omvang en betaalbaarheid van onderwijs.
- *Gebruik* heeft betrekking op de participatie in het onderwijs.
- *Uitkomsten* betreffen het bereikte opleidingsniveau en niveau van specifieke vaardigheden.
- *Beleving* gaat over tevredenheid met de toegang tot en de kwaliteit van het onderwijs.

Ten aanzien van een aantal indicatoren voor middelen en mogelijkheden is de vraag wat het verwachte effect is op brede welvaart. Voorbeelden zijn uitgaven aan gezondheidszorg, gewerkte uren in het onderwijs en milieu-investeringen. De Monitor geeft aan wat het eerste-orde-effect is voor de brede welvaart. Volgens dit principe zijn meer uitgaven, investeringen of gewerkte uren beter voor de brede welvaart. Of deze uitgaven, investeringen of gewerkte uren doelmatig zijn of 'nodig', hangt af van de gewenste uitkomsten en is aan het beleidsdebat. De indicatoren die vallen onder 'middelen en mogelijkheden' worden daarom simpelweg geduid als 'meer of minder uitgaven, middelen, enzovoorts' en worden niet geduid in de context van brede welvaart.

De informatie in een dashboard is niet bedoeld of geschikt voor een formele evaluatie van het beleid of de Nederlandse prestaties op een bepaald terrein. Er zit een systematiek achter de selectie van indicatoren, maar de selectie is niet gebaseerd op een causaal model van het betreffende thema. Een dashboard geeft niets meer of minder dan een beknopt en gebalanceerd overzicht van de basisinformatie over een thema.

Vijf beslisregels zijn gehanteerd om voor ieder beleidsthema uit alle mogelijke indicatoren een beperkte verzameling samen te stellen.

Beslisregel 1: voor ieder beleidsdomein wordt – voor zover mogelijk – een set indicatoren gekozen met tenminste één indicator voor alle relevante stadia van beleidsontwikkeling en alle relevante theoretische dimensies. Deze stadia betreffen de cellen in de matrix in Tabel 4.2, namelijk (1) *middelen* die worden ingezet en de *mogelijkheden* die beschikbaar zijn, (2) *gebruik* van bestaande mogelijkheden, (3) *uitkomsten* direct gerelateerd aan het gebruik van bestaande mogelijkheden, en (4) subjectieve *beleving*. In hoofdstuk 4 worden alleen indicatoren opgenomen die een valide maatstaf zijn voor de inhoud van de cellen in Tabel 4.2. Waar het niet mogelijk is om een aspect te meten, wordt dit expliciet vermeld.

- *Beslisregel 2:* indicatoren die een gekwantificeerd beleidsdoel meten krijgen voorrang. Voor sommige beleidsdoelstellingen zijn indicatoren ontwikkeld waarmee de voortgang in de richting van een kwantitatief doel kan worden gevolgd. Die indicatoren worden, waar mogelijk, in de Monitor gevolgd. Voor een deel van de beleidsthema's zijn geen gekwantificeerde doelen bekend. Het CBS stelt geen kwantitatieve doelen vast voor beleidsdoelstellingen waarvoor een dergelijk doel ontbreekt.
- *Beslisregel 3:* in alle beleidsthema's wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van indicatoren voor de SDG's.
- *Beslisregel 4:* bij gelijke geschiktheid geeft datakwaliteit de doorslag. Datakwaliteit betreft de validiteit ten aanzien van het thema; de betrouwbaarheid van de beschikbare bronnen; tijdigheid; volledigheid; de internationale vergelijkbaarheid van gegevens; en de interne consistentie door de tijd.
- *Beslisregel 5:* indicatoren die naar het oordeel van experts zeer relevante informatie geven en waarvoor geen alternatief bestaat, worden in de verzameling opgenomen. In sommige gevallen weegt de beleidsrelevantie zwaarder dan de datakwaliteit. In die gevallen worden indicatoren opgenomen ook al zijn ze niet tijdig, niet (goed) internationaal vergelijkbaar of niet (trendmatig) door de tijd te volgen. In volgende edities van de Monitor zal voortdurend worden gestreefd naar hogere datakwaliteit en zal worden gewerkt aan nieuwe, betere indicatoren.

De keuze van thema's en indicatoren is voorgelegd aan een interdepartementale klankbordgroep. De klankbordgroep heeft onze interpretatie getoetst en heeft mogelijkheden aangedragen ter verbetering van de Monitor. Het CBS houdt op alle aspecten de eindverantwoordelijkheid voor de inhoud.

5. Statistiek

Deze paragraaf beschrijft de statistische methoden die zijn gebruikt voor de berekening van de trends in Nederland, de posities van Nederland in de EU, de meest recente jaarlijkse mutaties en de verdeling over bevolkingsgroepen.

De indicatoren in de Monitor worden geanalyseerd met een generieke set statistische methoden. Er wordt geen maatwerk verricht voor individuele indicatoren. De methoden zijn niet per se de beste voor ieder soort analyse en voor iedere afzonderlijke indicator. In de volgende paragrafen wordt uitgelegd welke methoden zijn toegepast en worden eventuele tekortkomingen van deze methoden toegelicht.

Wanneer in de tekst van deze Monitor uitspraken worden gedaan over veranderingen ten opzichte van de vorige versie van de Monitor (bijvoorbeeld over veranderingen in de kleur van trends), dan wordt dat gedaan op basis van de huidige indicatorenset en niet letterlijk ten opzichte van de 2019 editie van de Monitor. Dit wordt gedaan omdat de indicatorenset veranderd kan zijn, omdat de eenheid waarin een indicator wordt uitgedrukt veranderd kan zijn of omdat cijfers zijn gerevisieerd. De Monitor blijft op deze manier intern consistent.

5.1 Trends

De Monitor meet de ontwikkeling van een fenomeen: de brede welvaart. Dat fenomeen wordt thema voor thema in kaart gebracht. Voor het meten van ieder thema worden één of meerdere indicatoren gebruikt die voor dat thema representatief zijn. Tezamen geven de indicatoren een beeld van een thema en van de brede welvaart als geheel in een bepaalde periode. Om die reden moeten de trends in de publicatie per se betrekking hebben op dezelfde periode. In de Monitor editie 2020 is voor alle indicatoren de trend bepaald door alle beschikbare data voor de jaren 2012 tot en met 2019 te analyseren, ook wanneer voor het jaar 2019 geen gegevens beschikbaar zijn. Uitspraken over de trendmatige ontwikkeling hebben dus altijd betrekking op dezelfde periode.

In hoofdstukken 2 en 4 wordt voor iedere indicator de trendmatige ontwikkeling in de periode 2012-2019 weergegeven. De trends zijn berekend door middel van lineaire regressie door alle beschikbare datapunten in een periode van acht jaren.

De regressievergelijking is:

$$y = ax + b$$

waarbij y de waarde van de indicator is, x het jaar waarop de waarde betrekking heeft, a de richting waarin de trend beweegt (de hellingshoek) en b het punt waar de trendlijn de y -as snijdt (het snijpunt).

Er is sprake van een stijgende of dalende trend wanneer parameter a significant is ($p < 0,05$). Een trend wordt stabiel genoemd wanneer parameter a niet significant is ($p \geq 0,05$). Het minimale aantal datapunten voor een trendberekening is drie.

Voor een deel van de indicatoren geldt dat de brede welvaart stijgt als de trend omhoog gaat (bijvoorbeeld: tevredenheid met het leven). Voor het andere deel van de indicatoren geldt dat de brede welvaart stijgt als de trend omlaag gaat (bijvoorbeeld: fijnstof in de lucht). In de dashboards is de richting van de trend aangegeven met een pijl. De pijl wijst naar boven als de trend omhoog gaat en naar beneden als de trend omlaag gaat. De kleur van de pijl toont de betekenis van de richting

van de trend voor de brede welvaart. De kleur van de pijl is groen voor een stijging van de brede welvaart of rood voor een daling.

In de Monitor wordt de trend bepaald met behulp van een eenvoudig lineair regressiemodel waarmee een rechte lijn door een waargenomen tijdreeks wordt getrokken. Deze methode heeft echter wel een aantal tekortkomingen.

De kleinste-kwadratenmethode, die in deze methode wordt gebruikt om de best passende snijpunt en hellingshoek van de trendlijn te schatten, stelt geen veronderstellingen aan de data. Dat wil zeggen dat de methode valide is als er geen conclusies worden getrokken uit de significantie van de parameters. De schattingen voor het snijpunt en de hellingshoek zijn op zichzelf valide.

Echter, in de Monitor worden deze conclusies wel getrokken. Indien hypothesen worden getoetst omtrent de significantie van snijpunt en hellingshoek, wordt de veronderstelling gemaakt dat de residuen van het regressiemodel onafhankelijk normaal verdeelde variabelen zijn met gelijke variantie. Bij het toepassen van lineaire regressie op tijdreeksen is de veronderstelling dat de residuen van het regressiemodel ongecorrleerd zijn echter vaak geschonden. Het gevolg is dat de verdeling van de toetsingsgrootte voor het toetsen van de regressiecoëfficiënten onbekend is waardoor de toets mogelijk niet meer valide is.

Ondanks deze tekortkoming wordt de kleinste-kwadratenmethode in de Monitor gebruikt om de trendmatige ontwikkeling van indicatoren te bepalen. De methode is eenvoudig te begrijpen. De methode kan gestandaardiseerd worden uitgevoerd voor honderden indicatoren. De uitkomsten voor de verschillende indicatoren zijn vergelijkbaar: voor alle indicatoren in een dashboard is de betekenis van de trend gelijk. Bovendien is er op dit moment geen alternatieve gestandaardiseerde methode voorhanden waarmee de trendmatige ontwikkeling op de middellange termijn kan worden bepaald, rekening houdend met alle observaties gedurende de trendperiode.

5.2 Posities

De positie van Nederland op de EU-ranglijst is bepaald met behulp van de frequentieverdeling van de indicatorwaarden van EU-lidstaten – inclusief het Verenigd Koninkrijk dat in 2019 nog lid was van de EU – in het meest recente jaar met data voor tenminste tien landen. De beschikbare waarden zijn verdeeld in kwartielen (groepen van 25 procent). De kleur van de positie is groen wanneer de indicatorwaarde van Nederland hoort bij de bovenste 25 procent van de verdeling. De kleur van de positie is rood wanneer de indicatorwaarde van Nederland hoort bij de onderste 25 procent van de verdeling. In alle overige gevallen is de kleur van de positie grijs.

Voor de positiebepaling moet voor ten minste tien landen een indicatorwaarde beschikbaar zijn. Voor iedere indicator is gecontroleerd of de landen waarmee Nederland wordt vergeleken representatief zijn voor de EU-28. Als overduidelijk sprake is van een vertekening, dan wordt een eerder vergelijkingsjaar gekozen dat beter geschikt is.

De bepaling van de positie van een land op de ranglijst wordt gedaan zoals in de sport gebruikelijk is. Het bepalen van de ranglijst begint bovenaan. Bij gelijke stand krijgen alle landen met dezelfde waarde dezelfde hoogste plaats op de ranglijst. De kleuren worden op dezelfde manier – dat wil zeggen van bovenaf – bepaald. Bijvoorbeeld, wanneer alle landen exact dezelfde waarde hebben, staan ze allemaal gedeeld eerste op de EU-ranglijst, en is de kleur van de positie van alle landen groen.

Aan het begin van hoofdstuk 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context) staat een figuur die de gemiddelde positie van Nederland over alle indicatoren per beleidsthema samenvat. Voor iedere indicator die internationaal vergeleken kan worden, is de positie van Nederland in de EU omgerekend naar een percentage en wel zodanig dat de laatste plaats 0 procent is, de eerste plaats 100 procent en het exacte midden (bijvoorbeeld 7e van de 13 landen) 50 procent. De gemiddelde positie van Nederland per beleidsthema is een ongewogen gemiddelde van alle indicatoren. De kleur van de gemiddelde positie van Nederland per beleidsthema is bepaald op basis van het gemiddelde in combinatie met het betrouwbaarheidsinterval (op een niveau van 95 procent). Beleidsthema's met een gemiddelde van 75 procent of meer zijn groen gekleurd. Beleidsthema's met een gemiddelde van minder dan 40 procent en een zeer lage ondermarge (minder dan 20 procent) van het betrouwbaarheidsinterval zijn rood gekleurd. Hiermee wordt bij benadering een onderscheid gemaakt tussen het bovenste kwart, het midden en het onderste kwart van de EU-ranglijst.

De staafdiagrammen onder de 'BWT-wielen' (de visualisaties van de brede-welvaarttrends) in de samenvatting en in hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends) – waarin de positie van Nederland in de EU-28 wordt weergegeven – zijn eveneens gemaakt met behulp van bovenstaande methode om de positie van Nederland in de EU om te rekenen naar een percentage. Het aantal landen voor de berekening van de positie in de EU verschilt per indicator. Daardoor kan de staaf voor de Nederlandse positie op de ene indicator laag zijn maar grijs gekleurd, terwijl de staaf voor een andere indicator hoger is maar rood gekleurd.

Waar de ontwikkeling van de Nederlandse positie op de EU-ranglijst door de tijd is gevolgd, is geen rekening gehouden met methodebreuken in de tijdreeksen van Europese landen. In de statistische analyse van Nederlandse tijdreeksen wordt uiteraard wel rekening gehouden met methodebreuken.

5.3 Meest recente jaarlijkse mutaties

In hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends) wordt voor iedere indicator de meest recente jaarlijkse mutatie gemeten. Het gaat hier nadrukkelijk om een verschil tussen twee puntschattingen. In deze paragraaf wordt beschreven hoe deze verschillen worden bepaald en hoe de significantie van die verschillen wordt bepaald.

De meest recente mutatie betreft de verandering tussen de twee meest recente datapunten gedeeld door het aantal jaren tussen deze datapunten. Dit cijfer is bij benadering een weergave voor de meest recente jaar-op-jaarmutatie. Van de 70 indicatoren in de drie dashboards – 31 indicatoren voor de brede welvaart 'hier en nu', 21 voor de brede welvaart 'later', 18 voor de brede welvaart 'elders' – gaat het bij 66 indicatoren om een mutatie over 1 jaar en bij 3 indicatoren om een mutatie over 2 jaren en bij 1 indicator om een mutatie over 3 jaren.

Voor een indicator die als percentage wordt uitgedrukt, wordt de mutatie berekend in procentpunten. Bijvoorbeeld, de tevredenheid met het leven steeg van 85,7 procent in 2018 naar 87,3 procent in 2019. De meest recente jaarlijkse mutatie is een stijging van 1,6 procentpunt per jaar.

Voor een indicator die niet als percentage wordt uitgedrukt, wordt een procentuele mutatie berekend. Daarbij wordt het verschil tussen de indicatorwaarden in het laatste en voorlaatste jaar uitgedrukt als percentage van de waarde in het voorlaatste jaar. Bijvoorbeeld, de werkelijke individuele consumptie steeg van 26 088 euro per persoon in 2018 naar 26 289 euro in 2019 (in prijzen van 2015). De meest recente jaarlijkse mutatie is een stijging van 0,8 procent per jaar.

Voor iedere indicator is statistisch getest of de meest recente jaarlijkse mutatie significant is. Twee methoden zijn gebruikt. Voor indicatoren die afkomstig zijn uit enquêtes zijn betrouwbaarheidsintervallen bekend. Voor deze indicatoren is de significantie van de meest recente jaarlijkse mutatie bepaald aan de hand van het betrouwbaarheidsinterval rond de meest recente jaarlijkse mutatie. Een jaar-op-jaar mutatie is significant indien de waarde nul niet binnen dat betrouwbaarheidsinterval valt.

Voor alle overige indicatoren wordt de significantie van de meest recente jaarlijkse mutatie bepaald op basis van eenvoudige structurele tijdreeksmodellen die zijn gebaseerd op stochastische trendmodellen. De meest recente jaarmutatie wordt berekend als het verschil tussen de schattingen van het geselecteerde tijdreeksmodel voor het laatste jaar en het voorlaatste jaar. Het structurele tijdreeksmodel genereert de betrouwbaarheidsmarges rond de meest recente jaarmutatie. Met deze marges wordt – net als voor de indicatoren die afkomstig zijn uit CBS-enquêtes – de significantie van de mutatie bepaald. Een jaar-op-jaarontwikkeling is significant indien de waarde nul niet binnen dat betrouwbaarheidsinterval valt.

Als de trendlijn van een structureel tijdreeksmodel de originele tijdreeks exact volgt en de onder- en bovenmarges van het betrouwbaarheidsinterval niet of nauwelijks van elkaar verschillen, dan is sprake van ‘overfitten’. Het model vangt niet alleen de trend maar ook een deel van de variatie (de ‘ruis’). Indien dit ‘overfitten’ wordt vastgesteld, is de meest recente jaarlijkse mutatie niet significant en krijgt het de kleur grijs. De aanwezigheid van ‘overfitten’ is bepaald aan de hand van modeluitkomsten voor de hoeveelheid ‘ruis’ en voor de ruimte tussen de onder- en bovenmarges van het betrouwbaarheidsinterval van de mutatie. Bij een minimale hoeveelheid ‘ruis’ en geen of nauwelijks verschil tussen de marges van het betrouwbaarheidsinterval is sprake van ‘overfitten’. Voor alle indicatoren waarvoor op deze wijze werd vastgesteld dat de meest recente jaarlijkse mutatie significant was, zijn de statistische uitkomsten handmatig gecontroleerd.

5.4 Verdeling over bevolkingsgroepen

In hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart) staan visualisaties waarin de waarden van indicatoren voor de brede welvaart ‘hier en nu’ worden getoond voor verschillende bevolkingsgroepen, onderscheiden naar geslacht, leeftijd, onderwijsniveau en migratieachtergrond. In die visualisaties worden sommige bevolkingsgroepen rood of groen gekleurd. Deze kleurcodes worden op hun beurt gebruikt om de samenvattende visualisatie aan het begin van hoofdstuk 3 te maken.

Een groene kleur geeft aan dat de betreffende bevolkingsgroep op dit terrein een hogere brede welvaart heeft dan het gemiddelde voor de hele bevolking bij de betreffende indicator. Een rode kleur geeft aan dat de betreffende bevolkingsgroep op dit terrein een lagere brede welvaart heeft dan gemiddeld. Mannen en vrouwen zijn tegen elkaar afgezet en niet tegen het gemiddelde.

Sommige bevolkingsgroepen zijn in de visualisaties groen of rood gekleurd. Voor indicatoren op basis van steekproefonderzoeken is deze kleur gebaseerd op statistisch significante verschillen. Een bepaalde groep is groen of rood gekleurd indien de geschatte waarde voor deze groep significant afwijkt van de geschatte waarde voor de gehele bevolking (mannen en vrouwen worden met elkaar vergeleken). Voor deze editie van de Monitor is gekeken naar de variantie van het verschil tussen de Nederlandse bevolking en een bevolkingsgroep om te toetsen of de desbetreffende bevolkingsgroep afwijkt van de bevolking als geheel. Er wordt ook rekening gehouden met het feit dat de bevolkingsgroep zelf deel uitmaakt van dit totaal. Hierbij is een significantieniveau van 5 procent gehanteerd en is altijd tweezijdig getoetst.

De indicator voor materiële welvaart (gestandaardiseerd besteedbaar inkomen) is op basis van integrale registergegevens samengesteld. Daar kan geen gebruik worden gemaakt van bovenstaande methode. In dit geval is geen sprake van schattingen met bijbehorende betrouwbaarheidsmarges. Voor deze indicator zijn groepen groen of rood gekleurd indien het cijfer voor een bepaalde bevolkingsgroep meer dan 5 procent afwijkt van het cijfer voor de gehele bevolking. De keuze voor die grenswaarde van 5 procent is gemaakt in overleg met de inhoudsdeskundigen.

In de tekst van hoofdstuk 3 worden, naast vergelijkingen tussen bevolkingsgroepen en de gehele populatie, ook vergelijkingen gemaakt tussen bevolkingsgroepen onderling. Dit gebeurt bij onderwijsniveau waar de groepen laag opgeleid en middelbaar opgeleid worden vergeleken met de groep hoogopgeleid. Het gebeurt ook bij migratieachtergrond waar de groepen met een migratieachtergrond worden vergeleken met de groep met een Nederlandse achtergrond. Verschillen tussen deze bevolkingsgroepen onderling zijn ook getoetst op statistische significantie, met een significantieniveau van 5 procent.

5.5 Cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten

Dit is de tweede editie van de Monitor waarin onderzoek is gedaan naar de mate waarin er op individueel niveau sprake is van cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten. Om te onderzoeken op hoeveel indicatoren iemand op individueel niveau een hoge of een lage welvaart ervaart, moeten de betreffende indicatoren beschikbaar zijn voor dezelfde personen. Omdat veel van de gebruikte indicatoren in hoofdstuk 3 afkomstig zijn uit enquêteonderzoeken, is dat niet altijd het geval. Het onderzoek Sociale samenhang & Welzijn (SSW) bevat de meeste indicatoren van brede welvaart 'hier en nu' en wordt daarom als basis gebruikt voor het onderzoek naar cumulatie. Daaraan zijn gegevens uit de Integrale Inkomens- en Vermogensstatistiek gekoppeld, zodat ook gegevens over het inkomen gebruikt kunnen worden.

Er zijn indicatoren geselecteerd die horen bij de 14 oorspronkelijke CES-thema's (zie tabel 3.1) van de brede welvaart 'hier en nu'. Het streven bij de selectie van indicatoren was om één indicator mee te nemen voor elk van de oorspronkelijke 14 CES-thema's, idealiter een indicator die beschikbaar is voor de gehele volwassen bevolking. Uiteindelijk bleken er voor 10 van de 14 thema's bruikbare gegevens beschikbaar. Voor de thema's *fysieke veiligheid, land en ecosystemen, water en luchtkwaliteit* zijn geen gegevens beschikbaar die op persoonsniveau aan de andere gegevens gekoppeld konden worden. Tabel 5.1 geeft een overzicht van de indicatoren die gebruikt zijn voor dit onderzoek, waarbij tevens wordt aangegeven wanneer er sprake is van een gunstige of ongunstige uitkomst.

Eén van de tien geselecteerde indicatoren is niet voor de hele volwassen bevolking relevant, namelijk de arbeidsparticipatie. De beroepsbevolking heeft immers alleen betrekking op personen van 15 tot 75 jaar. Dit heeft tot gevolg dat 75-plussers voor deze indicator geen ongunstige uitkomst kunnen hebben. Daarnaast is het hoogst behaalde onderwijsniveau de indicator voor het thema onderwijs. Dit kenmerk wordt ook gebruikt om gegevens naar onderwijsniveau te presenteren. Dit heeft tot gevolg dat laagopgeleiden sowieso één ongunstige uitkomst hebben en hoogopgeleiden sowieso één gunstige. Hier komen we later, bij de gemaakte keuzes, op terug.

Tabel 5.1. Indicatoren voor cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten

CES-thema	Indicator	Ongunstig	Midden	Gunstig
Subjectief welzijn	Tevredenheid met het leven	Score 1 t/m 4	Score 5-6	Score 7 t/m 10
Consumptie en inkomen	Gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen	Laagste 20%-groep	Middelste 3 20%-groepen	Hoogste 20%-groep
Gezondheid	Ervaren gezondheid	Minder dan goed	-	(Zeer) goed
Voeding	Body Mass Index	Ernstig overgewicht, ondergewicht	Matig overgewicht	Gezond gewicht
Arbeid	Arbeidsparticipatie	Heeft geen betaald werk, jonger dan 75 jaar	Heeft geen betaald werk, 75 jaar of ouder	Heeft betaald werk
Vrije tijd	Tevredenheid met de hoeveelheid vrije tijd	Score 1 t/m 4	Score 5-6	Score 7 t/m 10
Onderwijs	Hoogst behaald onderwijsniveau	Laag onderwijsniveau	Middelbaar onderwijsniveau	Hoog onderwijsniveau
Wonen	Tevredenheid met de woning	Score 1 t/m 4	Score 5-6	Score 7 t/m 10
Vertrouwen	Vertrouwen in mensen	Heeft geen vertrouwen	-	Heeft wel vertrouwen
Instituties	Vertrouwen in instituties (politie, rechters, Tweede Kamer)	Vertrouwen in geen van de drie instituties	Vertrouwen in een of twee instituties	Vertrouwen in alle drie instituties

Er wordt op persoonsniveau geteld op hoeveel van de geselecteerde indicatoren iemand een gunstige of ongunstige uitkomst heeft. Mensen die op acht of meer indicatoren een gunstige uitkomst hebben, vormen de bovenkant van de verdeling. Mensen die op vier of meer indicatoren een ongunstige uitkomst hebben, vormen de onderkant van de verdeling. De rest van de mensen zit in het midden. Personen met meer dan twee missende waarden zijn bij de analyses buiten beschouwing gelaten, waardoor er in totaal gegevens beschikbaar zijn van 7 052 personen van 18 jaar en ouder.

Bij de gehanteerde methode is een aantal keuzes gemaakt: keuzes over de geselecteerde indicatoren en keuzes over de waarden per indicator die wijzen op een (on)gunstige uitkomst. Deels zijn deze keuzes gebaseerd op het internationaal geaccepteerde CES-raamwerk, deels kwamen ze tot stand na overleg met inhoudsdeskundigen, en deels vloeien de gemaakte keuzes voort uit de beschikbaarheid van de data. De gemaakte keuzes hebben mogelijk gevolgen voor de uitkomsten van de analyses, waardoor de resultaten met enig voorbehoud moeten worden geïnterpreteerd.

- **Keuze van indicatoren.** Indien bijvoorbeeld voor het thema vrije tijd de indicator *beschikbare vrije tijd (in minuten)* was gehanteerd, waren de uitkomsten mogelijk anders geweest.
- **Specifieke keuze voor indicator onderwijsniveau.** Het hoogst behaalde onderwijsniveau wordt gebruikt als een van de indicatoren, maar daarnaast ook als kenmerk om cijfers voor onderwijsgroepen te presenteren. Dit is een vorm van endogeniteit die mogelijk invloed heeft op de resultaten. Voor de eerste editie van de Monitor waarin de cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten in beeld is gebracht, zijn analyses gedaan waarbij een andere indicator voor het thema onderwijs is gebruikt (*de tevredenheid met de opleidingskansen*), en eveneens met een set indicatoren waarbij het thema onderwijs is weggelaten. In beide gevallen bleven de conclusies van het onderzoek overeind. Wel

werden de gevonden verbanden (logischerwijs) minder sterk, met name in het geval van het volledig weglaten van een indicator voor onderwijs.

- **Keuze voor de afbakening van (on)gunstige uitkomsten.** Voor elk van de indicatoren is een keuze gemaakt over wanneer we spreken van een gunstige of ongunstige uitkomst. Bij sommige indicatoren ligt deze keuze voor de hand, bijvoorbeeld bij vertrouwen in mensen. Bij andere indicatoren ligt deze keuze minder voor de hand. Bij het huishoudensinkomen is er nu bijvoorbeeld voor gekozen om de hoogste 20 procent als gunstig te classificeren, en de laagste 20 procent als ongunstig.
- **Keuze voor de afbakening van de bovenkant en onderkant van de verdeling van brede welvaart.** Het streven bij deze afbakening was om zowel aan de bovenkant als onderkant van de verdeling een groep van ongeveer 20 procent van de bevolking te hebben. De grenswaarden zijn zo gekozen dat die verdeling zo dicht mogelijk benaderd wordt. Tevens zijn er analyses gedaan met andere grenswaarden. De afbakening aan de bovenkant van de verdeling (acht of meer 'groene' uitkomsten) betreft 21 procent van de personen. Aan de onderkant van de verdeling blijkt dat bij vier of meer 'rode' scores 13 procent van personen in deze groep zit, tegenover 27 procent bij drie of meer 'rode' scores. Bij een grenswaarde van 3 in plaats van 4 ongunstige uitkomsten werd de groep aan de onderkant van de verdeling veel groter, maar de conclusies over de verschillen tussen de bevolkingsgroepen veranderden niet. Omwille van de consistentie zijn daarom de grenswaarden van de editie van 2019 aangehouden: acht of meer 'groene' uitkomsten voor de bovenkant van de verdeling en vier of meer 'rode' scores voor de onderkant.

5.6 *Nowcasting* en versnelling van cijfers

Het CBS streeft ernaar de tijdigheid van de statistische informatie in de Monitor te verhogen. Voor zoveel mogelijk indicatoren moet een cijfer voor het jaar t-1 (dat wil zeggen het jaar voorafgaand aan het publicatiejaar t) beschikbaar zijn. Voor deze 2020-editie van de Monitor betreft dat cijfers voor het jaar 2019.

Sommige indicatoren worden snel geproduceerd. Hiervoor is een cijfer voor het jaar t-1 beschikbaar. De productie van andere indicatoren kost meer tijd. Hiervoor heeft het meest recente cijfer betrekking op t-2 of t-3, een enkele keer op een eerder jaar.

De tijdigheid van een aantal indicatoren is verhoogd door te investeren in een versnelling van het productieproces. Dit geldt bijvoorbeeld voor de cijfers over broeikasgasemissies. Deze versnelling is niet voor alle indicatoren mogelijk. Daarom is voor een aantal indicatoren het cijfer voor het jaar t-1 geraamd door middel van *nowcasting*.

Nowcasting is een methode waarmee aan een bestaande tijdreeks cijfers voor recentere jaren worden toegevoegd. *Nowcasting* is een bijzondere vorm van extrapolatie: de methode maakt altijd gebruik van hulpinformatie en er wordt nooit alleen vanuit de tijdreeks zelf gewerkt. *Nowcasting* is een manier om de tijdigheid van de informatie te verhogen, niet om een cijfer naar de toekomst door te trekken. Het CBS meet alleen tot op het heden.

De methoden en uitkomsten van de *nowcasting* van indicatoren in de Monitor, zijn beschreven en verantwoord in twee rapporten die [hier](#) te vinden zijn.

5.7 Een conceptuele indicatorenset en geen samengestelde index

Brede welvaart is een zeer divers en complex fenomeen. In de definities van de Monitor omvat het zeventig indicatoren in veertien thema's en drie dimensies ('hier en nu', 'later' en 'elders'). Er zijn twee manieren om de brede welvaart in al haar diversiteit in beeld te brengen. De eerste manier is het maken van een *samengestelde index* waarin de indicatoren voor thema's en dimensies worden gewogen tot een enkel cijfer. De tweede manier is het visualiseren van de hele indicatorenset en wel in een zodanige samenhang dat de lezer de ontwikkeling van de brede welvaart uit de visualisaties kan afleiden. Conform de aanbeveling van de *CES Recommendations* is in de Monitor gekozen voor een in samenhang gevisualiseerde indicatorenset en niet voor een samengestelde index.¹

Er zijn sterke analytische en normatieve redenen om af te zien van het maken van een samengestelde index. Een onoverkomelijk bezwaar is dat er geen objectieve manier is om de 'juiste' gewichten af te leiden waarmee een index kan worden samengesteld. Voor een goede weging is volledige informatie nodig over de feitelijke preferenties van de hele bevolking. Feitelijke preferenties zijn grotendeels onbekend, wellicht zelfs onkenbaar. Ze zijn bovendien voor ieder individu anders. Een samengestelde index van de brede welvaart van een hele bevolking is per definitie niet representatief voor de brede welvaart van specifieke bevolkingsgroepen. Daarmee is iedere weging arbitrair, ook wanneer alle indicatoren en thema's een gelijk gewicht krijgen.

Essentiële informatie kan bovendien uit zicht raken. Zo zou een index van de brede welvaart 'later' bestaan uit informatie over de vier soorten kapitaal (economisch, menselijk, sociaal en natuurlijk). In een dergelijke index zit impliciet de veronderstelling dat de vier soorten kapitaal onderling substitueerbaar zijn. Die veronderstelling is deels onjuist. Iedere soort kapitaal is essentieel voor het functioneren van een aspect van onze samenleving. Natuurlijk kapitaal is kritiek: zonder natuurlijk kapitaal is leven onmogelijk. In een samengestelde index verdwijnt een eventuele daling van een van de kapitalen uit het oog.

¹ Er is een groeiende consensus dat voor het meten van brede welvaart niet een samengestelde index maar een conceptuele indicatorenset nodig is. Zie ESB, "Dossier Meten van welvaart", inhoud 4772S, 11 april 2019 (<https://esb.nu/esb/20051494/dossier-meten-van-welvaart>).

6. Interpretatie van de indicatoren

In deze paragraaf wordt uitgelegd hoe de ontwikkeling van indicatoren wordt geduid in de tekst en in de kleuren van dashboards en visualisaties.

6.1 Interpretatie richt zich op eerste-orde-effecten

In complexe fenomenen hangt alles met alles samen. Het is vaak moeilijk om een indicator eenduidig te interpreteren. In de Monitor is ervoor gekozen om alleen de zogenaamde eerste-orde-effecten te interpreteren. Eerste-orde-effecten zijn de effecten die direct – dat wil zeggen zonder tussenstappen – kunnen worden gerelateerd aan een ontwikkeling. Bijvoorbeeld: een stijging van de individuele consumptie is in de eerste orde goed voor de consument. Tweede-orde-effecten zijn het gevolg van eerste-orde-effecten. In de tweede orde kan hogere consumptie gepaard gaan met milieuvervuiling, obesitas, waterverbruik en CO₂-uitstoot in Nederland en in andere landen, enzovoorts.

6.2 Korte, middellange en lange termijn

Waar in de tekst wordt verwezen naar de korte, middellange of lange termijn wordt het volgende bedoeld:

- *Korte termijn* betreft de meest recente jaarlijkse mutatie.
- *Middellange termijn* betreft de trendmatige ontwikkeling in de periode 2012-2019 (de trendperiode).
- *Lange termijn* betreft de ontwikkeling gedurende een langere periode (bijvoorbeeld, sinds 1995).

6.3 Kleuren

De Monitor gebruikt kleuren om de resultaten van verschillende indicatoren vergelijkbaar te maken. Alle kleuren zijn bepaald op basis van statistische criteria (zie §5). De kleuraanduidingen hebben slechts een signaalfunctie. Er is nadrukkelijk niet sprake van een normatieve duiding. Het is aan politiek en beleid om op basis van deze informatie te komen tot afwegingen en beleidsconclusies.

In hoofdstukken 2 (Brede-welvaartrends) en 4 (De Sustainable Development Goals in de Nederlandse context) worden kleuren gebruikt om de richting van de trend in Nederland in de periode 2012-2019 en de positie van Nederland in de EU-28 te duiden.

Voor trends en voor de meest recente jaarlijkse mutaties is de betekenis van kleuren:

- *Groen*: de indicator beweegt in de richting die wordt geassocieerd met een stijging van de brede welvaart.
- *Rood*: de indicator beweegt in de richting die wordt geassocieerd met een daling van de brede welvaart.
- *Grijs*: de indicator stijgt of daalt niet significant.

Voor posities is de betekenis van kleuren:

- *Groen*: Nederland staat in het bovenste kwartiel van de EU-ranglijst.
- *Rood*: Nederland staat in het onderste kwartiel van de EU-ranglijst.
- *Grijs*: Nederland staat in het midden van de EU-ranglijst.

In hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart) worden kleuren gebruikt om aan te geven hoe de indicatorwaarden van bevolkingsgroepen zich verhouden tot het gemiddelde van de bevolking.² De betekenis van de kleuren is:

- *Groen*: de betreffende bevolkingsgroep is op dit terrein welvarender dan gemiddeld.
- *Rood*: de betreffende bevolkingsgroep is op dit terrein minder welvend dan gemiddeld.
- *Grijs*: de betreffende bevolkingsgroep wijkt op dit terrein niet af van het gemiddelde.

In hoofdstuk 3 worden ook kleuren gebruikt in de analyse van de cumulatie van gunstige en ongunstige uitkomsten. De kleuren zijn van toepassing op de uitkomsten van een persoon in de steekproef en worden gebruikt om alle personen in groepen te verdelen. Zie Tabel 5.1 voor de grenswaarden van gunstig, ongunstig en midden.

- *Groen*: de score van een persoon op een indicator hoort in de categorie 'gunstige uitkomsten'.
- *Rood*: de score van een persoon op een indicator hoort in de categorie 'ongunstige uitkomsten'.
- *Grijs*: de score van een persoon op een indicator hoort in de categorie 'midden'.

² Bij verschillen naar geslacht geeft de kleur niet aan hoe de indicatorwaarde zich verhoudt tot het gemiddelde van de bevolking, maar hoe de waarde bij mannen zich verhoudt tot de waarde bij vrouwen.

7. Observaties

Niet iedere indicator in de Monitor wordt beschreven. Deze paragraaf beschrijft de beslisregels die zijn opgesteld om te voorkomen dat de observaties in de tekst worden gemaakt op basis van persoonlijke interpretaties of voorkeuren.

De beslisregels zijn een hulpmiddel en geen ijzeren raamwerk. Ze zijn bedoeld om de schrijvers van de Monitor te helpen op momenten dat moeilijke keuzes gemaakt moeten worden. Leesbaarheid staat voorop.

De beslisregels hebben alleen betrekking op het verhaal in de tekst van de Monitor. Alle statistische informatie is zichtbaar. Alle onderliggende data zijn toegankelijk. Alle indicatoren zijn in visualisaties weergegeven. De onderliggende data en metadata worden openbaar gemaakt in tabellen bij de Monitor op de [website](#) van het CBS.

De Monitor is zo neutraal mogelijk geschreven: het CBS doet geen uitspraken over wenselijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld door resultaten te benoemen als 'goed', 'slecht', 'positief' of 'negatief'. Het CBS doet ook geen uitspraken over de effectiviteit van beleid of over de maatschappelijke effecten van beleid op een bepaald terrein. In de beschrijving van de uitkomsten is zo dicht mogelijk gebleven bij de manier waarop indicatoren zijn gemeten en de manier waarop trends, posities in de EU en jaarlijkse veranderingen zijn bepaald. Het is aan de politiek en het beleid om iets met de resultaten te doen.

7.1 Beslisregels voor hoofdstuk 2 (Brede-welvaarttrends)

De beschrijving van trends en posities in de brede welvaart 'hier en nu', 'later' en 'elders' in hoofdstuk 2 is tot stand gekomen op basis van drie beslisregels:

- *Beslisregel 1:* trends of posities die 'groen' of 'rood' zijn worden beschreven. Trends of posities die 'grijs' zijn, worden in principe niet beschreven.
- *Beslisregel 2:* voor iedere indicator wordt onderzocht of de richting van de achtjaarlijkse trend in de referentieperiode van deze editie (2012–2019) van kleur is veranderd (bijvoorbeeld van 'groen' naar 'rood') ten opzichte van de referentieperiode van de editie van 2019 (2011–2018). Nergens wordt gespeculeerd over de richting van de trend in de toekomst.
- *Beslisregel 3:* voor iedere indicator wordt onderzocht of de positie van Nederland op de EU-ranglijst in het meest recente jaar van kleur is veranderd (bijvoorbeeld van 'grijs' naar 'groen') ten opzichte van het voorgaande jaar.

7.2 Beslisregels voor hoofdstuk 3 (Verdeling van brede welvaart)

De beschrijving van de verdeling van brede welvaart 'hier en nu' over bevolkingsgroepen in hoofdstuk 3 is tot stand gekomen op basis van twee beslisregels:

- *Beslisregel 1:* Voor iedere indicator worden in de tekst de resultaten beschreven met betrekking tot die bevolkingsgroepen waarvan de indicatorwaarde significant afwijkt van het gemiddelde. Mannen en vrouwen zijn tegen elkaar afgezet en niet tegen het gemiddelde.
- *Beslisregel 2:* Voor iedere indicator wordt het in de tekst beschreven als de indicatorwaarde van de laag en/of middelbaar opgeleiden afwijkt van die van de hoogopgeleiden. Ook wordt het beschreven als de indicatorwaarde van de bevolkingsgroepen met een

migratieachtergrond afwijkt van die van de bevolkingsgroep met een Nederlandse achtergrond.

7.3 Beslisregels voor hoofdstuk 4 (De SDG's in de Nederlandse context)

De beschrijving van trends en posities met betrekking tot de 23 beleidsthema's in hoofdstuk 4 is tot stand gekomen op basis van drie principiële beslisregels en drie regels met betrekking tot patronen in de data.

Drie principiële regels:

- *Beslisregel 1:* Harde beleidsdoelstellingen en kernindicatoren van kabinet en EU worden altijd beschreven, ongeacht de kleurcode van de trend of de positie.
- *Beslisregel 2:* De ontwikkeling van SDG-indicatoren wordt altijd beschreven, ongeacht de kleurcode van de trend of de positie.
- *Beslisregel 3:* De duiding van trends en posities is specifiek voor de context waarin ze worden gebruikt.

Drie regels met betrekking tot patronen in de data:

- *Beslisregel 4:* Indicatoren waarvan de trend en/of de positie in vergelijking met het voorgaande jaar van kleur is veranderd (bijvoorbeeld een indicator met een groene trend in de trendperiode 2011-2018 en een grijze trend in de trendperiode 2012-2019), worden altijd beschreven. Beschrijvingen van veranderingen worden gemaakt op basis van de huidige selectie van indicatoren.
- *Beslisregel 5:* Trends of posities die 'groen' of 'rood' zijn worden beschreven.
- *Beslisregel 6:* Trends of posities die 'grijs' zijn, worden in principe niet beschreven, behalve wanneer het SDG's of beleidsdoelstellingen betreft of wanneer het voor het verhaal noodzakelijk is (bijvoorbeeld omdat verschillende indicatoren overduidelijk bij elkaar horen).

8. Sluitingsdatum

De indicatoren in de 2020-editie van de Monitor zijn geüpdatet tot 9 maart 2020.

Referenties

CBS, 2018a. Duurzame ontwikkelingsdoelen: de stand voor Nederland. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS. 2018b. Monitor Brede Welvaart 2018. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS. 2019. Monitor Brede Welvaart 2019. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CBS. 2020. Monitor Brede Welvaart 2020. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CES, 2014. Conference of European Statisticians Recommendations on Measuring Sustainable Development. New York/Genève: United Nations.

ESB, "Dossier Meten van welvaart", inhoud 4772S, 11 april 2019
(<https://esb.nu/esb/20051494/dossier-meten-van-welvaart>).

Horlings, E., en J.-P. Smits. 2019. Conceptueel kader voor een regionale monitor brede welvaart. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Sen, A., 1999. Development as Freedom, Knopf, New York: Oxford University Press, New York.

Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi, 2009. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Commission on The Measurement of Economic Performance and Social progress. Parijs.

Afkortingen

bbp	Bruto binnenlands product
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CES	Conference of European Statisticians
EU	Europese Unie
EU-28	28 lidstaten van de Europese Unie (vanaf 1 juli 2013)
p-waarde	maatstaf voor significantie van uitkomst
SDG	Sustainable Development Goal
VN	Verenigde Naties

Verklaring van tekens

Niets (blanco)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
.	Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim
*	Voorlopige cijfers
**	Nader voorlopige cijfers
2019-2020	2019 tot en met 2020
2019/2020	Het gemiddelde over de jaren 2019 tot en met 2020
2019/'20	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2019 en eindigend in 2020
2017/'18-2019/'20	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2017/'18 tot en met 2019/'20

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek

Ontwerp

Edenspiekermann

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2020.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.